

ԱՆՊԱՏԺԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆ, ՎՐԵԺ ԵՎ ԺԱՏՈՒՄ.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՏՅԱՆՆԵՐԻ ԱՌՋԵՎ՝

ԻՎ ՏԵՐՆՈՆ (Փարիզ)

Անգլիացիները Կոստանդնուպոլսում

Մուղրոսի զինադադարի ստորագրումից հետո դաշնակիցները օկուպացնում են Կոստանդնուպոլիսը: Սակայն զինադադարի պայմաններն արգելում են ամեն մի միջամտություն օսմանյան պետության ինքնիշխանությունը, հատկապես արդարադատության բնադավառում: Չնայած դրան, դաշնակիցները, ռազմականապես ներկա գտնվելով Կոպկասում, Միջագետքում և Մերձավոր Արևելքում, ի վիճակի էին դատական գործեր հարուցելու այն անձանց դեմ, ովքեր մեղադրվում էին պատերազմական հանցագործություններին և «հումանիզմի օրենքների» ոտնոտհարումներին մասնակից լինելու մեջ՝ մի կողմից, ռազմագերիների (հատկապես անգլիացիների) հետ վատ վարվելուն, մյուս կողմից խաղաղ բնակչության (գլխավորապես հայերի) բռնի տեղահանություններին և կոտորածներին: Ուստի «Իթիհադի» ղեկավարների մեղավորությունը ոչ մի կասկած չի հարուցում: Հիմնական ոճրագործները հայտնի են և մատնանշված: 1917 թ. Ֆրանսիացի մի իրավաբան միջազգային իրավունքի մասնագետ Տանկրեդ Մարտելը, կազմեց պատերազմի այն հանցագործների ցուցակը, որոնք պետք է դատվեին որպես քրեական հանցագործներ՝ դաշնակից երկրների ռազմական կամ սովորական քաղաքացիական դատարանների կողմից: 1918 թ. վերջին Խաղաղության Համաշխարհային Ֆոնդի անդամ Շառլ Լիվերմորը նույնպես կազմեց մի ցուցակ, որի մեջ մտնում էին «քաղաքակրթության օրենքից դուրս» հայտարարված տասնմեկ ոճրագործ, որոնք արժանի էին «ցուցադրական պատժի» և որոնց թվում էին «Իթիհադի» երեք հիմնական պատասխանատուները՝ Թալեթը, Էնվերը, Ջեմալը: Նոյեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը վերջիններս չորս ուղիղ երիտթուրքական ղեկավարների հետ (Նազիմ, Շաքիր, Բեդրի, Ազմի) գերմանական մի ռազմանավով փախան Սևաստոպոլ, որտեղից էլ անցան Բեռլին: Թուրքական ողջ մամուլը մեկնաբանում է այդ իրադարձությունը, մատնացույց անում նրանց որպես հայկական կոտորածների պատասխանատուների և մեղադրում սպասվելիք դատաստանից փախչելու համար:

1919 թ. հունվարի 18-ին ծովակալ Կալթորպը՝ բրիտանական գլխավոր հավատարմատարը, հայտարարում է օսմանյան արտաքին գործոց նախարարին, որ Նորին Մեծություն կառավարությունը լի է հայկական կոտորածների պատասխանատուներին շուտափույթ պատժելու վճռականություն: Նա թուրքական կառավարությանը պաշտոնապես հայտարարում է իր կառավարության հաստատ մտադրությունը՝ կատարելու 1915 թ. «քաղաքակիրթ աշխարհին» տված իր խոստումը պատժի վերաբերյալ: Անգլիացի իրավաբանները, որոնցից խորհուրդ էին հարցրել, առաջարկում

* Սկիզբը տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, N 1, էջ 123-129:

9 J. W i l l i s . Prologue to Nuremberg: The Policy and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War, Westport CT, 1982, p. 221.

են թուրք հանցագործներին դատել օկուպացված տարածքում, բրիտանական ռազմական դատարաններով հիմնվելով ոչ թե ներքին օրենսդրության, այլ անգլիական սլատերազմական սովորույթի իրավունքի վրա, որով նախատեսված էին սլատերազմական օրենքների և սովորույթների ոտնահարման բոլոր հնարավոր դեպքերը¹⁰: Հետևաբար, չկար որևէ օրինական առարկությունն ո՛չ նման տրիբունալների ստեղծման, ո՛չ էլ մեղադրյալներին դաշնակիցների բանտերում կալանված սլահելու համար: Սակայն թուրքական իշխանությունները ընդդիմանում են դրան՝ համարելով այդ գինադադարի համաձայնագրերով ճանաչված օսմանյան ինքնիշխանությունն ոտնահարում: Օսմանյան կառավարության բռնած նման դիրքը հակասում է «Տասնհինգի հանձնաժողովի» եզրակացություններին, որը հրաժարվում է ազգային տրիբունալների ստեղծումը որպես օրինական դիտելուց: 1919 թ. ապրիլին բրիտանական արտաքին գործոց նախարար լորդ Բեյֆուրը սպառնում է թուրքական կառավարությանը արգելելով նրան տրիբունալներ կազմել, նախքան Խաղաղության կոնֆերանսը կորոշեր մեղադրյալների հետագա ճակատագիրը¹¹: Այդ սպառնալիքը չափազանց ուշ է տեղ հասնում և ոչ մի ազդեցություն չի ունենում. թուրքերն արդեն սկսել էին դատավարությունները: Օսմանյան իշխանությունները 1919 թ. հունվարին, դաշնակիցների համաձայնությունամբ, սկսել էին ձեռքարկությունները: Սակայն մեղադրյալների դեմ դատական գործեր էին հարուցվել փետրվարից սկսած, թուրքական ռազմական դատարաններում. առաջին դատավճիռները առաջ բերեցին այնպիսի մեծ թափի համաժողովրդական ցույցեր ի պաշտպանություն մեղադրյալների, որ մայիսի 21-ին մեծ վեգիբը օսմանյան պրեմիեր-մինիստրը, ազատ արձակել տվեց 41 բանտարկվածներին, թեև նրանք մեծ մասնակցություն էին ունեցել կոտորածներին:

Ահա թե ինչու, 1919 թ. մայիսի 28-ին, հունական բանակի կողմից Զմյուռնիայի օկուպացումից քիչ անց, Խաղաղության կոնֆերանսի Գերագույն խորհրդի հրամանով անգլիացիները անակնկալ առևանգեցին Բեյքիրազայի թուրքական ռազմական բանտում 69 բանտարկվածներին: Նրանցից 12-ը, որոնք պատերազմական կառավարությունների նախկին մինիստրներ էին, ուղարկվեցին Մուդրոս, իսկ մյուսները բանտարկվեցին Մալթայում: Որոշ ժամանակ անց նրանց միացան նաև 12 մինիստրները: 1920 թ. օգոստոսին, այլ ձեռքարկություններից հետո, Մալթայում գտնվող թուրք բանտարկյալների թիվը հասավ 118-ի¹²: Սակայն ուժի այդ ցուցադրումը դառնում է անիմաստ, քանի որ քաղաքական միջոցառումներ արագորեն վատանում է: Մուդրոսի գինադադարը թուրքիային թույլ էր տալիս պահել և հանդերձավորել բանակային զորամիավորումներ իրենց ստորաբաժանումներով ու շտաբներով և դանդաղեցնել գինաթափման ու զորացրման գործողությունները: Կոստանդնուպոլսի կառավարությանն ընդդիմադիր թուրքական մի ազգայնական ուժի քեմալական շարժման ի հայտ գալը Կենտրոնական Անատոլիայում, հանգեցրեց դաշնակիցների կողմիցիայի քայքայմանը: Ֆրանսիան և Իտալիան մերձենում են քեմալականներին, որոնց ազդեցությունը գնալով աճում էր (Սվազի կոնգրես՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 9, Ազգային Պակտ՝ 1920 թ. հունվարի 28), և սաբոտաժի են ենթարկում անգլիացիների ջանքերը, որոնք ուղղված էին սուլթանի և նրա կառավարության հեղինակությունը վերականգնելուն: Իրականում Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի շահերը արդեն վաղուց հակադիր էին: Երկու տերությունների միջև կնքված Սալթս-Պիկոյի համաձայնագիրը կարգավորեց Մերձավոր և Միջին Արևելքի բաժանումը նրանց միջև: Սա-

10 V . D a d r i a n. Op. cit., p. 97.

11 Նույն տեղում:

12 Նույն տեղում:

կայն այլ համաձայնագրեր Մեծ Բրիտանիային կողմնորոշում են դեպի Մեքսիկայի շերիֆը՝ Հուսեյնը, և Նաղաղության կոնֆերանսը փորձում է լուծել այդ հակասությունները՝ առաջարկելով դիմել մանդատների ավելի ճկուն համակարգին: Այդուհանդերձ, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի շահերի բախումը քեմալականների և Կոստանդնուպոլսի կառավարության միջև, Թուրքիայի բաժանման միջնորոշում անիրական են դարձնում այն պարտավորության հարգումը, որը դաշնակիցներն ստանձնել էին 1915 թ. մայիսի 24-ին:

1919 թ. սեպտեմբերի վերջին, երբ սուլթանի փեսայի՝ Դամաթ Ֆերիդ փաշայի օսմանյան կաբինետի հրաժարականը անխուսափելի է դառնում, բրիտանական նոր գլխավոր հավատարմատարը՝ ծովակալ Ռոբերթը, համոզում է լորդ Քերզոնին շարունակելու բանտարկյալների տեղափոխումը Մալթա: Բրիտանական օկուպացիայի սկզբից ի վեր անհազ-թահարելի էին այն դժվարությունները, որոնց հանդիպել էին անգլիացի-ները փաստաթղթեր և տեղեկություններ հավաքելիս: Այդ նյութերն էին, որ պիտի թույլ տային մեղադրանք ներկայացնել Հայկական կոտորածների Հեղինակներին: Օսմանյան կառավարությունը հրաժարվում է անգլիացի-ներին հանձնել իր հավաքած փաստաթղթերը, իսկ գավառների թուրք պաշտոնյաները զլանում են իրենց փաստաթղթերը փոխանցել բրիտանա-կան գլխավոր հավատարմատարությունը: Այնուամենայնիվ, չնայած այս խոչընդոտներին, մեղադրական գործերը կազմվում են, իսկ Մալթայի բոլոր 118 բանտարկյալներն էլ կասկածվում են Հայկական կոտորածներին ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցած լինելու մեջ: Ահա թե ինչու 1920 թ. վերջին Անգլիայի Թագավորության արգարադատության գերատեսչու-թյունները պահանջում են դատական գործ հարուցել որևէ միջազգային տրիբունալի առջև՝ մի լուծում, որ նոր էր առաջարկվել Սևրի դաշնագրի 230-րդ հոդվածով¹³: Բրիտանական կառավարությունը հրաժարվում է դրանից: Այն նախընտրում է Մալթայի բանտարկյալներին օգտագործել որպես մանր դրամ՝ քեմալականների կողմից դեռևս ընդունված պահվող անգլիացիների հետ փոխանակման դիմաց: Քեմալականները պահանջում են ընդհանուր փոխանակում: Այդ ընթացքում, 16 իթթիհադականներ, այդ թվում այնպիսի մեծ ոճրագործներ, ինչպիսիք էին բոնի տեղահանու-թյունները տնօրինած Շուքրու Քայան և Վանի դավառի նախկին կառա-վարիչը՝ Թահիր Ջեզեթը, բանտարկված լինելով ազնիվ խոսքով, փախան: Ընդհանուր փոխանակման վերաբերյալ համաձայնագիրը ստորագրվեց 1921 թ. Հոկտեմբերի 23-ին, և վերջին 53 թուրք բանտարկյալները հեռա-ցան Մալթայից նոյեմբերի 1-ին: Իրենց իսկ անգլիացիների խոստովանու-թյամբ, նրանց թվում կարելի էր գտնել «ակնհայտ բնաջնջողներ»:

Անգլիացիների այս ձախողումը դատական գործ հարուցելու Հայ-կական կոտորածների պատասխանատուների դեմ որևէ անգլիական կամ դաշնակիցների կազմած տրիբունալում, Մուղրոսի զինադադարի պայման-ների ուղղակի հետևանքն է: Օսմանյան ազգային ինքնիշխանության պահպանումը, ամրապնդված լինելով գավառներում թուրքական բանակի ներկայությամբ, փակում է հաղթողների և կամ միջազգային դատազորու-թյանը դիմելու ճանապարհը, առավել ևս, որ Կոստանդնուպոլսում օսման-յան կառավարությունը Հայկական կոտորածների պատասխանատուների դեմ ցուցաբերում է իր սեփական դատազորությունը կիրառելու միտում, որպեսզի թուրք ժողովրդի վրայից մաքրի մեղսակցության մեղադրանքը:

Կոստանդնուպոլսի դատավարութունները

«Ելնելով իր իրավական, բարոյական և մարդկային բնույթից, ցեղասպանությունը պետք է դիտվի որպես միջազգային հանցագործություն» (Ռաֆայել Լեմկին):

Թուրքական դատական ատյանին դիմելը, այսպիսով, ո՛չ ցանկալի էր և ո՛չ էլ ընդունելի դաշնակիցների համար: Դա նրանց պարտադրվել էր օսմանյան կառավարության կողմից, որն արագորեն ինքն իրեն հաշիվ էր տվել, որ «Իթթիհադի» պատասխանատուների դեմ օսմանյան դատական ատյանի ողջ լրջությունը ընթացող դատավարությունները կօգնեն Թուրքիային ավելի լավ պայմաններում ներկայանալ իսլամական կոնֆերանսին: Մաներն այն էր, որ «Իթթիհադի» կենտրոնական կոմիտեի կողմից գործի դրված բնաջնջման գաղտնի ապարատը մաս-մաս արվեր, և ներկայացվեին դրա առանձին մասերը ապացուցելու համար այդ կոմիտեի անգամների և կուսակցության անդամների ցանցի (որն այդ ժամանակ թափանցել էր կայսրության բոլոր գավառները) պատասխանատվությունը: Այդպիսով կրնդգծվեր մի գաղտնի ընկերության հանցագործ մտադրությունը, կոնսպիրացիան, բնաջնջելու ցանկությունը նրա անխափանելի բնույթը՝ արդարացնելու համար նրանց, ովքեր, քաղաքացիական անձինք լինեին թե զինվորականներ, մասնակցել էին զանգվածային սպանդին: Օսմանյան կառավարության շահերից բխում էր ապացուցել ցեղասպանության փաստը նախքան այդ բառի ի հայտ դալը: Եվ նա դա արեց ապացույցների մի այնպիսի առատությունով, որ ոչ մի կասկած չէր մնում: Ահա թե ինչու Կոստանդնուպոլսի դատավարությունները, այդ ժամանակվանից ի վեր, խանգարում են թուրքական կառավարություններին: Դրանց մասին չեն հիշատակում: Դրանց հետքերն անհետացել են արխիվներից, և պետք եղան այնպիսի ուսումնասիրողների ջանքերը, ինչպիսիք էին Ա. Կրիդերը և Վ. Դադրյանը, որպեսզի գոյություն ունեցող փաստաթղթերի օգնությամբ վերականգնվեր դրանց հենքը՝

Երիտթուրքերի իշխանության ժամանակաշրջանն ավարտվում է 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին, երբ հրաժարական է տալիս պատերազմի երկրորդ կառավարությունը, որը գլխավորում էր Թալեաթ փաշան: Բավական մեծ դժվարություններից հետո սուլթան Մեհմեդ VI-ը մեծ վեճեր է նշանակում Իզզետ փաշային, որը ռազմածովային մինիստրին՝ Ռատուֆ Բեյին, հոկտեմբերի 30-ին ուղարկում է Մուդրոս անգլիացիների հետ զինադադարի շուրջ բանակցելու: Մեկ օր անց, նոյեմբերի 1-ին, «Իթթիհադի» կենտրոնական կոմիտեն գումարում է իր վերջին ժողովը. որոշվում է լուծարել կուսակցությունը ընդհատակում այն վերստեղծելու համար: Սեպտեմբեր ամսվանից այն սկսում է ոչնչացնել իր փաստաթղթերը: Դոկտոր Մեհմեդ Նազիմին և անվտանգության ծառայության ղեկավար Հյուսեյն Ազնիին հանձնարարվում է ոչնչացնել Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական ապարատի՝ Նուրի Օսմանիեում գտնվող արխիվները: Նրանք գնում են նաև ռազմական և ներքին գործոց մինիստրությունների արխիվները՝ ոչնչացնելու այն փաստաթղթերը, որոնք կարող էին նրանց որեէ հանցանք վերագրել, մինչդեռ պրեմիեր-մինիստր Թալեաթը և ռազ-

14 A. K r i e g e r. Yozghadi hayosbanoutian vaverakragan badmotiounos. New York, 1980. V a h a k n N. D a d r i a n. The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceeding of the Turkish Military Tribunal. — International Journal of Middle East Studies 23 (1991), p. 549 — 576 և Genocide as a problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications. — The Yale Journal of International Law, 14 (2), 1989, p. 221 — 334.

մական միևնույն ժամանակ իրենց փաստաթղթերը պահ էին տվել վատահելի բարեկամների՝ Հանձնարարելով նրանց այրել դրանք: Երբ «Իթթիհադի» յոթ ղեկավարները փախան, մի քանի ժամ հետո նրանք արդեն խնամքով ոչնչացրել էին իրենց ոճրագործությունների կանխամտածված լինելու ապացույցները:

Հասարակական կարծիքի վրդովմունքը ստիպում է Իզգեթ փաշայի կառավարությունը, որը սքողել էր նրանց փախուստը. հրաժարական տալ: Սուլթանը նշանակում է մի կառավարություն (Թևֆիկ փաշայի գլխավորությունով), որից «Իթթիհադի» անդամները հեռացված էին: Մամուլը, որին պատերազմի ժամանակ «դնչկալ» էր հազցված անողոք գրաքննություն կողմից, շղթայագերծվում է և արտահայտում թուրքական բնակչության հուսահատությունը՝ մի զգացում, որը միախառնված էր բարկության, նվաստացման, անհանգստության և ամոթի հետ: 1919 թ. գեկտեմբերին այստեղ կարելի էր կարդալ ճշգրիտ մեղադրանքներ՝ ուղղված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը, որը մեղավոր էր կոտորածների հարցում, մինչդեռ պատասխանատվությունը դրանց համար ընկնում էր ողջ թուրք ժողովրդի վրա: Վերջինիս համընդհանուր հանցավորությունից ազատելու համար անհրաժեշտ և անհետաձգելի է դառնում լույս սփռել այդ ողբերգության վրա և մատնացույց անել դրա պատասխանատուներին: «Սարահի» գլխավոր խմբագիր Ալի Քեմալը 1918 թ. դեկտեմբերին գրում է. «Աշխարհն այդ գիտի. ճշմարտությունն այն է, որ կոտորածները կազմակերպվել են կենտրոնական կոմիտեի հրամանով: Այդ հրամանները փոխանցվել են հատուկ գործակալների միջոցով և ի կատար անցվել բանդիտների կողմից կոմիտեի անմիջական վերահսկողության տակ: Քողազերծել այդ փաստերը՝ մի՞թե չի նշանակում ծառայել թուրք ժողովրդին և նրա գործին»¹⁵: Պայտանները՝ Սենատոն ու Պառլամենտը, պատասխանում են մամուլի պահանջներին: Նոյեմբերի 22-ին Պետական կոնսուլը խնդրում է սուլթանին ստեղծել մի Հանձնաժողով, կայսերական դեկրետի համաձայն, որին Հանձնարարվեր հետաքննություն անցկացնել «քաղաքացիական պաշտոնյաների հանցագործությունների» վերաբերյալ անկախ նրանց պաշտոնական աստիճանից:

Այս Հանձնաժողովը գլխավորում էր Անատոլիայի նախկին կառավարիչ Հասան Մազարը, որը 1915 թ. հուլիսին ընդդիմացավ Հայերին արտաքսելու մասին հրամանին և ստիպված եղավ պաշտոնաթող լինել: Հանձնաժողովը կցված էր ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր Անվտանգության վարչության ղեկավարամենտին: Այն իրավասու էր ոստիկանության և բանակի օժանդակությամբ խուզարկել կասկածյալների բնակարաններն ու հարցաքննել վկաներին: Երկու ամսվա ընթացքում Մազարի Հանձնաժողովը ներքին գործերի նախարարությունից ստացել էր նահանգային 28 քաղաքի կառավարիչներին հասցեագրած գաղտնագրված և չգաղտնագրված հեռադրային հրամաններ: Վերջիններիս բովանդակությունը ծանոթանալուց հետո բարձրաստիճան մի շարք պաշտոնյաներ հրաժարվեցին հրամանը կատարելուց: Վարկաբեկող այս փաստաթղթերը նրանք պահեցին իբրև փոխանակման միջոց՝ ձեռքակալումից կամ հարցաքննումից ինքնապահովագրվելու համար: Նահանգի իշխանավորները քանիցս դիմել են Մազարին տեղական դատարանների համաձայնողական դիրքորոշումը մերկացնելու և բոլոր ժամանակներում գործող արդարադատությունն իրականացնելու համար: Կենտրոնական կոմիտեի նստավայրում և կուսակցության բազմաթիվ բաժանմունքներում, ինչպես նաև նախկին իթթիհադականների բնակարաններում կատարված խուզարկությունները հնարավորություն տվեցին ձեռք գցել ոչնչացումից փրկված

¹⁵Այս հոդվածը արտատպված է «Վերածնունդում» (Կոստանդնուպոլիս), 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ին:

փաստաթղթեր: Եվ վերջապես, Հանձնաժողովը հավաքեց քաղաքացիական և զինվորական ականատես պաշտոնատարների վկայությունները. այս բոլոր հայտարարությունները երդմամբ էին տրվել: 1919 թ. հունվարի կեսերին Հանձնաժողովն ավելի քան 200 համարակալված թղթապանակներում փաստեր էր հավաքել, որոնք հնարավորություն էին տալիս մեղադրել 130 կասկածյալի: Այն իր տրամադրության տակ ուներ բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկզբնաղբյուրներ, բանավոր ցուցմունքների գրառումներ, զեկուլյցներ: Նախքան ընդունվելը, յուրաքանչյուր գրառված փաստաթուղթ հավաստվում էր երդման բերված նախարարության սպայի կողմից և ամրագրվում «Իսկականի հետ ճիշտ է» կնիքով: Փաստաթղթերի մի մասը տպագրվել էր Կոստանդնուպոլսի մամուլում կամ օսմանյան պաշտոնական ամսագրի՝ «Takvim-i Vekayi» («Թաքվիմ-ի վեքայի») դատական հավելվածում¹⁶:

Ջուզահեռաբար, պատգամավորների պալատը կազմեց հետաքննության իր հանձնաժողովը՝ Հինգերորդ Հանձնաժողով: 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին այն անցկացրել է 14 դատական լսում, հարցաքննել 15 նախարար, որոնցից երկուսը շեյխ-ուլ-իսլամ: Հանձնաժողովը կազմել ու ռազմական տրիբունալ էր ներկայացրել փաստաթղթերի իր փաթեթը¹⁷: 1918 թ. դեկտեմբերի վերջին Մազարի Հանձնաժողովն այն կարծիքին էր, թե դատաքննությունը սկսելու համար տնօրինում է բավարար քանակի փաստաթղթերի: Այնժամ վիճաբանում սկսվեց, թե մեղադրյալները որ դատարանի առջև պետք է կանգնեն: Պաշտպանությունը պահանջում էր նախարարներին դատել Գերագույն դատարանում՝ քաղաքացիական դատավարությանը: Քաղաքացիական նախարարը գտնում էր, որ Գերագույն ռազմական տրիբունալի միջոցով պարտադրվող դատավարությունը, «որքան էլ որ պարզ դրսևորվեին քրեական իրավունքի հանցանքները, դատվողներին կդիտարկի ոչ թե իբրև նախարարների, այլ իբրև դավադրության անդամների»¹⁸: Փոխարենը, հանձնաժողովը գտնում էր, որ 1909 թ. ապրիլի 26-ին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անգամների իթթիհադականների, կողմից մտցված ռազմական գրությունը շարունակում էր գործել, քանզի դեռևս վերացված չէր: Եվ քանի որ օսմանյան սահմանագրության համաձայն քաղաքացիական օրենքների գործողությունը ռազմական դրության ժամանակ դադարեցվում էր, ապա դատավարությունների անցկացման միակ վայր էր մնում Գերագույն ռազմական դատարանը:

Կայսերական երեք հրովարտակներով¹⁹ սուլթանը թույլ տվեց Գերագույն ռազմական դատարան կազմել, սահմանելով, որ ռազմական դրության տակ չընկնող գոտիների դատական մարմինների իրավասությունը կզրվի ռազմական տրիբունալների վրա և, որ արտագաղթն ու ցեղասպանություններ իրականացնողները կդատվեն Գերագույն ռազմական դատարանով: Մարտի 8-ին, Դամադ Ծերիդ փաշայի նշանակումից չորս օր հետո, սահմանվեց Գերագույն ռազմական դատարանի նոր կարգավիճակը: Հղելով Օսմանյան կայսրության քրեական օրենսգրքի 371 հոդվածը Գերագույն ռազմական դատարանը փախուստի մեջ գտնվող յոթ իթթիհադականներից պահանջեց 10-օրյա ժամկետում ներկայանալ դատարան,

16 V a h a k n D a d r i a n. The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of the Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide, International Journal of Middle East Studies (Cambridge), 18 (3), p. 311-360.

17 Զինվորական դատարանը հանձնաժողովին էր ներկայացրել նաև փաստական ապացույցներ:

18 V. D a d r i a n. Genocide as a problem ..., p. 304-306.

19 Հղում է օսմանյան քրեական օրենսգրքի 45 և 55 հոդվածները (Justicier du genocide armenien), Paris, Edition Diasporas, 1981, p. 276).

Հակառակ դեպքում կզրկվեն քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ գույքը՝ կրոնագրավվեր²⁰։ Յուրաքանչյուր ռազմական դատարան կազմված էր ռազմական նախարարի կողմից նշանակված հինգ անդամից՝ ղեկավարի գեներալի կոչում ունեցող նախագահից և չորս ատենակալից, որոնցից երեքը բրիգադային ղեներալի, իսկ մեկը՝ գնդապետի կոչում ունեցող։ Գլխավոր դատախազին ու նրա տեղակալներին նշանակում էր արդարադատության նախարարը։ Իթիթիհադականների պարագլուխներից մեկին՝ Մուստաֆա Նազիմ փաշայի դատական գործը վարող Գերագույն ռազմական դատարանի նախադահը որոշում կայացրեց հրապարակային դատավարություն անցկացնել, որի գրավոր հաշվետվությունը պետք է տպագրվեր մամուլում։ Այս քայլերը Թուրքիայի բարի կամքի վկայությունն էին և պետք է օգնեին Փարիզի կոնֆերանսի խաղաղ պայմանագրով իրենց համար բարենպաստ պայմաններ ձեռք բերել։ Իրոք, 1919 թ. մայիսին Դամադ Ծերիզ փաշան պետք է մեկներ Փարիզ՝ թուրքական ղեկավարությունը ներկայացնելու, համաձայն որի համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրք ժողովուրդն իր կամքին հակառակ է ներքաշվել իթիթիհադականների խարդախությունների մեջ, որոնք էլ հայերի բնաջնջման ու արտաքսման միակ պատասխանատուներն են։

Դատավարության նախընթաց ժամանակահատվածում «Թեջեգուլ» կուսակցությունը ընդհատակ անցած ու վերանվանված նույն ինքը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն է) քաղաքական քարոզչություն էր ծավալում։ 1918 թ. դեկտեմբերին սուլթանը ցրեց խորհրդարանը, քանի որ նրա երկու պալատներում էլ կուսակցությունը մեծամասնություն էր կազմում՝ զրկելով պատգամավորներին անձեռնմխելիության իրավունքից և թույլ տալով անհրաժեշտության դեպքում ձերբակալել նրանց։ Իթիթիհադականների ընդհատակյա կազմակերպությունը ղեկավարության առումով, գրեթե չէր տուժել, և ոստիկանությունը փաստաթղթերի հավաքման ու Բելքիրագայի բանտից փախած բանտարկյալների հայտնաբերման գործում լուրջ խոչընդոտների հանդիպեց։

Նախքան իթիթիհադականների դատավարությունը, ռազմական տրիբունալները Կ. Պոլսում մի շարք դատավարություններ կազմակերպեցին, որտեղ քննության առնվեցին զանգվածային բնաջնջման թատերաբեմ դարձած նահանգները։ Առաջինը Յոզղաթի դատավարությունը, տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 6-ից ապրիլի 7-ը։ Յոզղաթի կայմակամ, հետագայում մութասարիֆ Բողազյանը դատապարտվեց մահվան և կախաղան բարձրացվեց ապրիլի 10-ին, որն էլ մեծ հակացույցի պատճառ դարձավ։

Յոզղաթին հետևեց Տրապիզոնի դատավարությունը, որը տևեց մարտի 26-ից մայիսի 22-ը։ Մահապատժի դատապարտվեցին (բացակա) Տրապիզոնի «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավար Բեհադդին Շաքիրն ու «պատասխանատու քարտուղար» Նախիլ Իեյր։

Մյուս դատավարությունները՝ Խարպուտի, Երզնկայի, Մոսուլի, Բաբերդի, կայացան ավելի ուշ՝ 1919 և 1920 թթ., քանի որ «պատասխանատու քարտուղարի» դատավարությունը ծանր կացություն մեջ դրեց «Հատուկ կազմակերպությանը»²¹։

Պատերազմական տարիների նախարարների ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխների դատավարությունը, որը թուրքական օրաթերթերից մեկի առաջնորդող հոդվածում առանց վարանելու բնութագրվել էր որպես «Օսմանյան կայսրության 600-ամյա պատմության ամենակարևոր դատավարություն», բացվեց 1919 թ. ապրիլի 26-ին՝ Կ. Պոլսում։ Դատարանի քարտուղարն ընթերցեց մեղադրական

20 Journal d'Orient, 15 avril 1919.

21 Տե՛ս ստորև։

դատավճիռը²²: Հայերի բնաջնջմանը մասնակից լինելու մեջ մեղադրվեցին նոյեմբերի 1-ին երկրից փախած յոթ հոգուց հինգը՝ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազըմն ու Շաքիրը և փախուստի մեջ գտնվող ևս երկու նախարար, ինչպես նաև ներկա գտնվող տասը մեղադրյալ, որոնց թվում՝ Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմը, Խորհրդարանի նախագահ Խալիլ բեյը, «Իթթիհադի» կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրին, կուսակցութայն գաղափարախոս, նույնպես կենտրոնական կոմիտեի անդամ Զիյա Գյոքալփը (կենտրոնական կոմիտեն կազմված էր տասը անդամից), նախկին Շեյխ-ուլ-իսլամ Մուսա Նազիմը, անվտանգութայն ղեկավար Ազիզը և Կ. Պոլսի ամբողջ պարետ Ջեվադը: Մեղադրանքը ներկայացվել է 1911 թ. հունիսի 4-ին փոփոխված Թուրքիայի քրեական օրենսգրքի 45 հոդվածի առաջին մասով, համաձայն որի, «եթե առանձին անհատներ միավորվում են սպանություն կամ ոճրագործություն կատարելու համար, և եթե սպանությունը կամ ոճրագործությունը բաղկացած է մի քանի մասերից, ապա ոճիր գործելու մտադրություն ունեցող ոճրագործներից յուրաքանչյուրը, անկախ այն բանից միայնակ է գործել ոճիրը, թե խմբովի, համարվում է հանցավոր խմբի անդամ, և նրանցից յուրաքանչյուրը լրիվ չափով կրում է քրեական հանցագործի իր պատիժը», և 170 հոդվածով, համաձայն որի «բոլոր նրանք, ովքեր դիտավորյալ սպանություն են գործել կամ եթե անհատը, նույնպես դիտավորյալ կանխամտածված սպանել է իր մերձավորներից՝ որևէ մեկին, դատապարտվում են մահվան»²³: Դատական որոշումն ամբողջովին վերաբերում էր «Հատուկ կազմակերպությունը», որի գոյությունը պարզվել էր երկու հանձնաժողովների փաստաթղթերն ուսումնասիրելիս: Եվրոպական երկրների և մասնավորապես Գերմանիայի հովանավորության շնորհիվ լավ քողարկված կազմակերպությունը պատերազմի տարիներին պահպանեց իր գոյությունը: Իրականում, «Իթթիհադն» իր արամադրություն տակ ուներ երկու հատուկ կոմիտե: Նրանցից առաջինը՝ պաշտոնականը, որը ստեղծվել էր 1911 թ. Տրիպոլիում, ռազմական նախարարի կողմից օգտագործվեց Բալկանյան պատերազմի տարիներին և վերստին աշխուժացավ մինչև Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելը: Նրան հանձնարարվել էր քայքայիչ գործունեություն ծավալել սահմանակից, մասնավորապես մահմեդական երկրներում: Պատերազմի ողջ ընթացքում «Հատուկ կազմակերպությունը» համագործակցել է գերմանական շտաբի հետ և գործել Սուդանում, Եգիպտոսում, Լիբիայում, ընդհուպ մինչև Ալժիր, ինչպես նաև կայսրության արաբական նահանգներում «ներքին թշնամիների դեմ պայքարելու համար», այսինքն՝ պայքարելու անջատողական նկրտումներ ունեցող ազգայնական խմբերի դեմ: Երկրորդ «Հատուկ կազմակերպությունը» ստեղծվել էր կենտրոնական կոմիտեի կողմից ներքին գործերի, պաշտպանություն և արդարադատության նախարարությունների երաշխավորմամբ: Այն ստեղծվել էր քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև հստակ նախանշված վայրերում հայոց սպանող կազմակերպելու համար: «Հատուկ կազմակերպության» գործադիր կոմիտեն գտնվում էր Կ. Պոլսում՝ կենտրոնական կոմիտեի նստավայրում: Այն բաղկացած էր երկու քաղաքացիական (կոմիտեի անդամ դոկտոր Նազըմ և Անատոլիայի պատգամավոր Աթիֆ բեյ) և երկու զինվորական (անվտանգութայն ղեկավար Ազիզ բեյ և Կ. Պոլսի ամբողջ զինվորական պարետ Լևադ բեյ) անձանցից: «Հատուկ կազմակերպության» օպերատիվ կենտրոնը տեղակայված էր Էրզրումում և ղեկավարվում էր կենտրոնական կոմիտեի մյուս անդամ դոկտոր Բեհադդին Շաքիրի կողմից, որը հրամաններ

22 Takvim-i Vekayi, N 3540.

23 Օսմանյան կայսերական օրենսգրքը: Անգլերեն թարգմանությունը՝ J. Becknill and H. Utudjian. The Imperial Ottoman Code, London, 1913.

էր արձակում «պատասխանատու քարտուղարներին» միջոցով: Վերջիններն էլ կաղմուտում էին «Հատուկ կազմակերպության» կորիզը: Նրանցից յուրաքանչյուրը պատասխանատու էր որոշակի նահանգի համար և անսահմանափակ իշխանություն ուներ իր նահանգի քաղաքական ու զինվորական ղեկավարության վրա: «Պատասխանատու քարտուղարներին» տրամադրության տակ էին գտնվում ժանդարմները՝ նահանգային ոստիկանությունը և ամենակարևորները՝ ավազակային խմբերը, որոնք հատուկ վարժեցված էին Հայերի սպանությունները իրականացնելու համար: 1914 թ. նոյեմբերին, ներքին գործոց նախարարի հրամանով, «Հատուկ կազմակերպության» պարադուլները բանտերից բաց էին թողել քրեական Հանցագործներին, մարդասպաններին ու գողերին և սկսել վարժեցնել նրանց օսմանյան բանակի հատուկ ուսումնական հրաձգարաններում: Հետագայում նրանց ուղարկել էին արևելյան նահանգներ ի կատար ածելու իրենց «առաքելությունը»՝ կեղեքելու և բռնի ուժով կոտորելու տեղահանված Հայերի քարավանները: Նրանց բոլորին անձեռնմխելիություն էին խոստացել, փոխարենը պահանջելով միայն ավարի 1/3-ը տրամադրել կենտրոնական կոմիտեին:

Մեղադրական դատավճիռը կազմված էր 41 փաստաթղթից, որոնք ապացուցում էին կուսակցության գաղտնի նպատակները, որ Հայկական Հարցի լուծման և արևելյան նահանգների հայության բնաջնջման համար «Իթիհազ» օգտագործել է եվրոպական տերությունների հակամարտությունը, որ կազմված է եղել Հայերի բնաջնջման ծրագիր և որ դրա նախաձեռնողը Թալեաթն էր, որ այդ համաձայնեցված ծրագրի իրագործումը հաստատվել է բանավոր կամ հրահանգների միջոցով հաղորդվող գաղտնի հրամաններով (դրանք գաղտնագրված հեռագրեր էին, որոնց կցվում էր ծանոթանալուց հետո անմիջապես ոչնչացնելու մասին հրահանգը), որ «պատասխանատու քարտուղարները» քրեական այդ ծրագրի «հաղորդափոկները», պետք է պատասխանատվության կանչվեն: Բացի այդ, մերժվում էին այն փաստարկները, ըստ որոնց հակահայկական միջոցառումներն իրականացվել են ի պատասխան Հայերի դավադրության կամ ապստամբության, ավելացվում, որ հայերի բռնի տեղահանության հետ կապված հարցերը գրեթե չեն շոշափվել զինվորական հարցումներում, քանզի դրանք իրականացվել են ռազմաճակատից հեռու գտնվող շրջաններում ...

Մայիսի 3-ին Գերագույն զինվորական դատարանը տեղեկացրեց նոր փաստաթղթերի ստացման մասին, և մեղադրական եզրակացությունը վերանայվեց: Այն ավելի հստակեցվեց. «Բռնի տեղահանությունները կանխորոշվել և հաստատվել էին Իթիհազի կենտրոնական կոմիտեի կողմից և դրա հետևանքներն իրենց զգացնել էին տալիս Օսմանյան կայսրության բոլոր ծայրերում»²⁴: Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ «բնաջնջվում էր առանձին ընդհանրություն կազմող մի ամբողջ ժողովուրդ»²⁵:

Մայիսի 28-ին 69 մեղադրյալի տեղափոխումը Մալթա²⁶ կարճ ժամանակով ընդհատեց դատավարությունը, որն ի միջի այլոց չարգարացրեց թուրքական կառավարության սպասելիքները: Թերթերը միայն հակիրճ տեղեկություն էին հաղորդում, իսկ ծավալված բանավեճերը գրեթե չհետաքրքրեցին եվրոպացիներին: Այնուամենայնիվ, դատական մի շարք նիստերում, շնորհիվ քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաների վկայությունների, ապացուցվեց «պատասխանատու քարտուղարներին», «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավարների և կենտրոնական կոմիտեի անդամների մեղավորությունը: Հուլիսի 19-ին Գերագույն զինվորական դատարանը կայացրեց իր վճիռը. «Դատարանը Թալեաթին,

24 Takvim-i Vekayi, N 3571, S. 128-132.

25 V. D a d r i a n. The Documentation on the WWI. op. cit., p. 561.

26 Տե՛ս վերևում:

էնվերին, Ջեմալին ու Նազիմին հեռակա կերպով մահապատժի դատապարտեց, երեք նախարարի՝ 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների, մյուս երկու մեղադրյալը արգարացվեցին: Մնացած մեղադրյալները Մալթայում էին»²⁷:

1920 թ. ապրիլի 24-ին քեմալականների կազմած Անկարայի Ադգային ժողովն անվավեր ճանաչեց հունիսի 7-ին Ստամբուլի կառավարության ընդունած այդ որոշումներն ու հռչակագրերը, միաժամանակ չեղյալ համարելով նրանց ստորագրած համաձայնագրերն ու պայմանագրերը: 1921 թ. հունվարի 3-ին Անկարայի կառավարությունը որոշեց կազմել իր Գերագույն զինվորական դատարանը, որը չեղյալ հայտարարեց Անկարայի նահանգի Յոզղաթում կատարված «այսպես կոչված ոճրագործությունների» վերաբերյալ նախկին Գերագույն զինվորական դատարանի որոշումները: 1921 թ. ապրիլի 25-ին օսմանյան կոմիտեն հարկադրեց հայտարարել, որ զինվորական դատարաններն անիրավազոր են դատել «ադգայնականներին»: 1922 թ. նոյեմբերից Անկարայի իշխանությունն ու օրենքները սկսեցին գործել Կ. Պոլսում և ողջ երկրում:

1923 թ. մարտի 31-ին ընդունվեց համընդհանուր ներում, որը տարածվում էր զինվորական ու քաղաքացիական դատարանների կողմից դատապարտված բոլոր բանտարկյալների վրա: Նրանց ազատ արձակելուց հետո Մալթայում եղած և ոչ մի բանտարկյալ չպատժվեց: Նրանց մեծ մասը վերականգնվեց իր պաշտոններում և նույնիսկ պաշտոնների բարձրացում ստացավ: Կ. Պոլիս խուժելուն պես քեմալականները բանտարկեցին զինվորական դատավորներին և նրանց ձեռքին եղած փաստաթղթերը տեղափոխվեցին Անկարա, և այն փաստաթղթերը, որտեղ վկայված էին հրահանգները՝ անհետացան: Դատավարությունների մասին հիշեցնող միակ աննշան հետքը՝ ոչնչացումից փրկված «Թաքվիմ-ի Վեքայի» թերթի հատուկ նստ օրինակներն են²⁸:

Այժմ ոչ ոք չի կարող տպագրել դադարեցրված հեռագրի գեթ մեկ օրինակ: Ի վերջո, 1923 թ. հուլիսի 24-ին Լոզանի պայմանագրի 1-ին հոդվածով ներում հայտարարվեց:

«Վրիժառուցները»

Հայ վրիժառուցները, որոնց մեծ մասը դաշնակցական կուսակցությունն անդամ էին, ի կատար ածեցին Կ. Պոլսի դատավարությունների վճիռները: Որոշումն ընդունվեց կուսակցության IX համագումարում. փակ դռների ետևում ներկայացված զեկուցումից հետո ընտրվեց 41 պատասխանատու: «Հատուկ առաքելության» գործունեությունը կարգավորելու էր Արմեն Կարոյի Պասդերմաջյանը, որն էլ դարձավ «Օպերացիա Նեմեսիս» անունով մշակված պլանի կազմակերպիչը:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանը սպանեց Թալեաթին, ղեկավարների 6-ին, Հոռոմում, Արշավիր Շիրակյանը սպանեց Սայիդ Հալիմին: Տրապիզոնի դատավարության ժամանակ Նայիլ բեյի հետ դատապարտված Բեհաթգին Շաքիրն ու Ջեմալ Ազիմը սպանվեցին 1922 թ. ապրիլի 17-ին, Բեռլինում, Արամ Երկանյանի և Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով: Հուլիսի 25-ին, Թիֆլիսում Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և Արտաշես Գևորգյանի ձեռքով սպանվեց Ջեմալը²⁹: Բասմալիների գլխավորած աֆ-

27 Justicier du genocide..., op. cit., p. 271-277.

28 V. D a d r i a n. Op. cit., not. 103, p. 224-225.

29 A r s h a v i r S h i r a g i a n. The Legacy, Memoirs of an Armenian Patriot, Boston, 1976; A r s h a v i r C h i r a g i a n. La Dette de sang, Paris, 1982; Y. T e r r o n o n. La Cause armenienne, Paris, 1983, pp. 113-116; J a c q u e s D e r o g y. Operation Nemesis, Paris, 1986.

դանցիները ապստամբությունը միացած էնվերը պատասխանատվության կանչվեց բոլշևիկների կողմից աֆղանական սահմանում: Նա գնդակահարվել է 1922 թ. օգոստոսի 4-ին: 1926 թ. Մուստաֆա Քեմալը Նազիմին կախաղան բարձրացրեց:

Թալեաթի սպանությունը հեղինակի՝ Սողոմոն Թեհերյանի դատավարությունը տեղի ունեցավ 1921 թ. հունիսի 2-ից 3-ը՝ Բեռլին-Մոսկովայի երկվյալ ատենակալների դատարանում: Պաշտպանությունը լրջորեն նախապատրաստվել էր դատավարությանը և հավաքել դատավարության հիմքը կազմող համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում գտնվող գերմանացի դիվանագետների ու սպաների վկայություններ: Թեհերյանի դատավարությունը վերածվեց Թալեաթի դատավարության, և դատարանի առջև բացվեցին ցեղասպանության մանրամասները: Դատարանն ու ատենակալները հասկացան, որ որոշում կայացնելու համար նրանց փաստարկները բավարար են և լրացուցիչ պայցուցյունների կարիք չկա: Հրավիրված վկաներից լսեցին միայն Հայերի կոտորածների մասին պատմող զեկուլցյունների հեղինակ դոկտոր Յոհանես Լեպոիուսին, գեներալ Լիման Ֆոն Սանդերսին և նախկին տարագիր ու բանտարկյալ եպիսկոպոս Պալաքյանին: Մեղադրյալը չէր ընդունում, որ ուղարկվել էր իր կուսակցության կողմից: Եվ չնայած Թալեաթի սպանությունը լրջորեն նախապատրաստվել էր դաշնակցական մի խումբ ակտիվիստների կողմից, Թեհերյանը պնդում էր, թե գործել է միայնակ և վրեժ լուծել թուրքերի կողմից սպանված իր ընտանիքի անգամների համար: Ատենակալները պետք է պատասխանեին հետևյալ հարցին. «Մեղավոր էր դատապարտյալ Սողոմոն Թեհերյանը 1921 թ. մարտի 15-ին Շարլոտենբուրգում գնդակահարված Թալեաթ փաշայի կանխամտածված սպանության մեջ»: Մեկժամյա խորհրդակցությունից հետո ատենակալների նախագահը հայտարարեց. «Մեղավոր չէ իրեն ներկայացվող ոճրագործության մեջ»: Այս որոշումն արտահայտում էր ատենակալների, Գերմանիայի հասարակ քաղաքացիների վրդովմունքը երիտթուրքերի կատարած սպանողի հանդեպ, ինչպես նաև նրանց ցանկությունն ասել. «Թեհերյանը ճիշտ է վարվել գնդակահարելով Թալեաթին»³⁰:

Երբ Մուստաֆա Քեմալը, ելնելով ազգային համաձայնության սկզբունքից, անցավ մասնատման վտանգի առջև հայտնված Թուրքիայի ետնվածմանը առաջին հերթին ձեռնամուխ եղավ Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը: Կ. Պոլսի դատավարության հետքերը վերացնելուց ու դատական նման քննություններին վերջ դնելուց հետո թուրքական նոր պետությունը Լոդանում «չարաբաստիկ Հայկական հարցի» շուրջ համաձայնության եկավ հիմք գնելով այն սկզբունքներին, որոնցով հետագայում առաջնորդվեցին թուրքական բոլոր կառավարությունները. «Հայերի դժբախտությունների ամբողջ պատասխանատվությունը, որոնց նրանք ենթարկվել էին Օսմանյան կայսրությունում, ընկնում է հենց իրենց վրա, քանզի բոլոր դեպքերում առանց բացառության, թուրքական իշխանությունն ու թուրք ժողովուրդը դիմում էր ճշունդների և հետապնդումների միայն այն ժամանակ, երբ լցվում էր համբերության բաժակը»³¹: Պաշտպանվելու այս գիծը դարձավ աներեք և բոլոր նրանք, ովքեր մերժում էին հայոց ցեղասպանությունը հանգստացան: 1923 թ. հետո թուրքական դիվանագիտությունը շարունակում էր հոգ տանել, որպեսզի հայերի կոտորածների մասին չհիշեն. լավ կլիներ, եթե այն անհետանար ազգերի հիշողությունից և որ միջազգային նոր ճգնաժամների առիթով մոռացվեր:

30 Ս. Թեհերյանի դատավարության սղագրությունը տե՛ս «Justicier...»:

31 A. M a n d e l s t a m. La Societe des nations..., p. 273. Այստեղ քննարկվում է Լոդանի կոնֆերանսի Դեղին գիրքը, էջ 258-307:

1945 թ. Հետո Թուրքիան դարձավ ՄԱԿ-ի անդամ, այնուհետև ստորագրեց ցեղասպանության մասին կոնվենցիան: Այն ժամանակ, երբ սփյուռքահայությունը փորձում էր ապացուցել, որ 1915-1916 թթ. իրադարձությունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ցեղասպանություն և երբ ապրիլի 24-ին նշվում էր ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը, թուրքական կառավարությունը փոխեց իր ռազմավարությունը՝ այլևս չգոհանալով փաստերի ժխտմամբ, այն հարստացրեց անցյալում հայերի գոյությունը բացառող «պատմական աշխատություններով»:

Թուրքերի ժխտման հիմնական նպատակը՝ իթիհազակսնների կամ օսմանյան կառավարության կողմից քրեական կանխամտածվածության հանգամանք բացառելն էր, իսկ եթե չկա կանխամտածվածություն, չի կարելի խոսել նաև ցեղասպանության մասին: Բացառման այս մոտեցումը գործի էր գրվել և հսկվում էր գործի մի ուժի կողմից, որը սպառնալիքներով ու շանտաժով մերժում էր որևէ այլ տարբերակի գոյությունը: Այս անթույլատրելի գիրքորոշումն ամրապնդելու նպատակով թուրք պատմաբանների կողմից Անկարայում ստեղծվեց ապատեղեկատվության իսկական լաբորատորիա, որը ներկայացնում էր «երևակայական ցեղասպանություն» դեպքերի ու պատճառների թուրքական տարբերակը: Այս ապատեղեկատվությանը ծառայող դիտնականները նախապատվությունը տալիս էին 1915 թ. հայերի կողմից կազմակերպված և իբրև թե լորդ Բրայսի ու Արնոլդ Թոյնբիի գլխավորած անգլիական գաղտնի ծառայությունների կողմից հովանավորվող դատավարությունը, որի մասնակիցները Հետագայում ապաստան էին գտել Անգլիայում, Ֆրանսիայում և Եգիպտոսում: Ի վերջո, եվրոպական պատմաբաններին ապացուցելու համար, թե իրենց արխիվներում ցեղասպանության կանխամտածվածությունը հաստատող որևէ փաստաթուղթ չկա, թուրքական կառավարությունն օսմանյան արխիվներում գործի դրեց իր պատմաբաններին: 1989 թ. հունվարի 2-ին Թուրքիայի արտգործնախարարը հայտարարեց, որ Հետազոտողները հնարավորություն կստանան ծանոթանալ Օսմանյան կայսրության հինգ դարյա միջազգային հարաբերությունների պատմության արխիվներին: Հետագայում նա շեշտեց, որ այդ նյութերը բաց են եղել ընդհուպ մինչև 1894 թ. և սպասվում է, որ որոշ ժամանակ անց պատրաստ կլինեն նաև Համաշխարհային պատերազմին վերաբերող փաստաթղթերը: Իրականում, Հետազոտողները կարող էին ուսումնասիրել միայն նախարարությունների և թուրք պաշտոնյաների արխիվները, ընդ որում, վերջիններս ելնելով «ազգային անվտանգության և հասարակական կարգի պահպանման շահերից», ինչպես նաև մյուս պետությունների հետ Թուրքիայի ունեցած հարաբերությունների բարդություններից խուսափելու համար կարող էին արգելել մուտքն արխիվ: Իսկ զինվորական դատարանների կամ էլ պաշտոնական հանդեսի իրավաբանական հավելվածի նյութերը սակավադեպ էին:

Մի շարք հանգամանքներ թույլ են տալիս կարծել, որ դրանք ոչնչացվել են: Թուրքական կառավարությունը խրախուսում էր օտարագրի թուրքագետներին պաշտպանել իրենց տեսակետն ու ժխտել հայոց ցեղասպանությունը: Ջրացահայտված պատմական բազմաթիվ անցքեր կարող էին պատմաբանների վիճաբանության առարկա դառնալ: Այն է ծանոթությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մեծամասնության քրեական նկրտումներին և օսմանյան պետության կարևորագույն օղակների հարկադրական մասնակցությանը զանգվածային սպանությունների պլանավորմանն ու իրագործմանը: Սակայն թուրք պատմաբանների կողմից համառորեն մերժված բանավեճի այս եղանակը հարցը գիտական հարթությունից տեղափոխեց քաղաքական հողի վրա և վերածեց ընդհարման:

Թուրքերի կողմից ցեղասպանության ժխտումը, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ սպանության երկրորդ փորձ, խոցեց Հայերի ազգային ինքնագիտակցությունը: Տարօրինակ է, բայց Հայոց ինքնության ոտնահարման այս նոր փորձն օգնեց Հայերի ինքնագիտակցության վերածննդին: Ժխտելով Հայոց ցեղասպանությունը, Թուրքիան Հայությանը հնարավորություն տվեց հաղթահարել 1915 թ. ցնցումը և կրկին երազել նախնայաց հողերը վերադարձնելու մասին: Նահատակների հետնորդներն ու ողջ մնացածները այլևս պաշտպանված էին և պահանջեցին փոխհատուցել վնասը:

Ապացույցներ հավաքելու նպատակով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սկսեցին պատմական հետազոտություններ կատարվել: Կազմվեց ավիլի համոզիչ ու բովանդակալից թղթապանակ, որը անվանի պատմաբանների քննարկմանը ներկայացնելու փոխարեն քննության հանձնվեց այլ ատյանի և առաջին հերթին միջազգային մարմիններին:

1967 թ. հոկտեմբերի 10-ին, իր 20-րդ նստաշրջանում, հետազոտում ՄԱԿ-ի Հասարակական և տնտեսական խորհրդին միացված մարդու իրավունքների հանձնաժողովի բաժանմունքի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պահպանման և խտրականության դեմ պայքարի հարցերով ենթահանձնաժողովը որոշեց իր նոր ծրագրում ընդգրկել 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայով ձևակերպված ցեղասպանության կանխարգելման և հանցագործության դեմ պայքարի հարցը:

1973 թ., դեռևս 1971 թ. զեկուցող նշանակված Ռուանդայի պատգամավոր Նիկոլեմ Ռուհասիանիկոն, իր կազմած նախնական հաշվետվության 30-րդ պարագրաֆում երեք տող նվիրել էր Հայերին. «Վերադառնալով ժամանակակից դարաշրջան, կարելի է նշել, որ Հայերի կոտորածը Հավաստող անգամ մեկ հարուստ փաստաթուղթն էլ բավարար է, որպեսզի այն դնահատվի իբրև XX դարի առաջին ցեղասպանություն»: Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Թուրք ներկայացուցիչ Օսման Օլկայը պահանջեց վերանայել այս, ինչպես նաև ևս երկու պարագրաֆ, ուր խոսվում էր կրոնական կազմակերպությունների մասին: Օգտվելով առիթից, Հայոց Սփյուռքը սկսեց ցեղասպանության լուսաբանման արշավ: Մեծ աղմուկից հետո, 1978 թ. հուլիսի 4-ին Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը ներկայացված զեկուցում 30-րդ պարագրաֆը հանված էր³²: Թուրքական իշխանությունների նման դիրքորոշումը Համբերությունից հանեց Հայ քաղաքական կազմակերպություններին, որոնք ավելի եռանդուն անցան գործի: 1975-1983 թթ. սկսվում է ահաբեկչության շրջանը, որը ստացել է «բանակի կռիվ» անվանումը, քանզի այն իրագործվում էր երկու տարբեր, հաճախ նաև ընդդիմադիր ուժերի՝ ASALA-ի և դաշնակցության «Հայ դատի պաշտպան» ընդհատակյա խմբերի կողմից: Թուրք դիվանագետները զարձան այս ահաբեկչական գործողությունների հիմնական նշանակետը: 1983 թ. իր գազաթնակետին հասած շարժումը ինքնառնչացվեց³³: 1975-1983 թթ. Հայերի ցասումն ընդունեց շարունակական բնույթ, ընդ որում մեղադրյալները (այսինքն Հայերը) դատարանում հաճախ իրենց մեղավոր էին ճանաչում, սակայն պաշտպանությունը միշտ շեշտում էր նրանց խոցված հիշողության հանգամանքը: Այդ տարիներին, ինչպես դա տեղի է ունեցել նաև 1921 թ. Ս. Թեհերյանի դատավարության ժամանակ, դատարանի դաշիճներում Հայերի ցեղասպանության հարցի շուրջ քննարկումներ սկսվեցին: Դատավարությունը

32 N i c o d e m e R u h a s h y a n i k o. Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. ՄԱԿ-ի խտրականությունների կանխարգելման և ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնաժողովի 1978 թ. հուլիսի 4-ի զեկուցում (E/CN, 4/Sub. 2/416; E/CN, 4/Sub. 2/L 583):

33 Y v e s T e r n o n. La cause arménienne. Paris, 1983, p. 216-253. Les arméniens en cour d'assises, terroristes ou résistants?, Marseille, 1983.

ները Հնարավորություն տվեցին լսելի դարձնել ահարեկչության պատճառներ հանդիսացող հանգամանքները և կրկին դատարաններում հավաքված փորձագետներին ցույց տալ ցեղասպանության էությունը կազմող փաստերն ու գործերը:

Առաջին դատավարությունները՝ Սյուզի Մասերելյանի, Ալեք Ենիգոմջյանի և Մարտիրոս Ժամկոչյանի, տեղի ունեցան ժնևում (համապատասխանաբար 1981 թ. հունվարի 12-ին, փետրվարի 9-ին, դեկտեմբերի 17-ից 19-ը): Դրանց հաջորդեց Մաքս Քիլինջյանի դատավարությունը՝ 1982 թ. հունվարի 22-23-ը էքս-էն-Պրովանսում³⁴: Այն չորս հայերը, որոնք 1981 թ. սեպտեմբերի 24-ին դրոհեցին Փարիզի թուրքական դեսպանատունը և պատանդներ վերցրին, 1984 թ. հունվարին պատասխանատվության կանչվեցին Փարիզի երզվյալ ատենակալների դատարանում:

Ահարեկչության դադարումից հետո հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը կրկին դիվանագիտական ձևակերպում ստացավ: 1984 թ. ապրիլին Ժողովուրդների իրավունքների մշտական տրիբունալը՝ ճանաչված գործիչներից կազմված իրավաբանական այս կազմակերպությունը (նրա երեք անդամը՝ Նոբելյան մրցանակակիրներ էին), աշխատանքն ավարտելուց հետո որոշեց, որ «կոտորածի և բռնի տեղահանության միջոցով կազմակերպված հայ ժողովրդի բնաջնջումն իրենից ակնհայտորեն ներկայացնում է քրեական հանցագործության այն տեսակը, որը բնութագրվում է իբրև ցեղասպանություն», որ «երիտթուրքերի կառավարությունը մեղավոր է այդ ցեղասպանության համար» և որ «այդ պատասխանատվությունը պարտավորեցնում է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության եղելությունն ու հայ ժողովրդին հասցրած վնասը»³⁵: 1982 թ. ենթահանձնաժողովը կրկին դիմեց Տնտեսական և հասարակական խորհրդին՝ ստուգելու և հարցը քննարկման ներկայացնելու իրավունք ունեցող նոր զեկուցող նշանակելու խնդրանքով: Կառավարությունների խորհրդակցություններից հետո ՄԱԿ-ի հատուկ բաժինները՝ տարածաշրջանային և ոչ կառավարական (պետական) կազմակերպություններն ու ցեղասպանությունը զբաղվող համալսարանական դիտմանները 1985 թ. օգոստոսի 26-ին ներկայացրեցին հատուկ զեկուցող Բենջամին Վիտակերի «Ցեղասպանության կանխարգելման և քրեական հետապնդման հարցի վերանայված և օրակարգային տարբերակ» վերնագիրը կրող զեկուցումը: 1986 թ. օգոստոսին ենթահանձնաժողովը հաստատեց Վիտակերի ղեկուցումը, ուր բարձրացվում էր հայերի ցեղասպանության հարցը, դրանով իսկ վերջ դնելով 30-րդ պարագրաֆի հետ կապված 13 տարվա վեճերին, ուր հայերի ցեղասպանությունը բնորոշվում էր որպես միջազգային³⁶: Սակայն ենթահանձնաժողովի անդամների մի շարք վերապահումների, մասնավորապես՝ 24-րդ պարագրաֆի առնչությամբ (որը պատմության մեջ ցեղասպանության նոր դեպքեր էր հիշատակում, սրանով իսկ նոր առարկումների տեղիք տալով) Վիտակերի զեկուցումը չտեղափոխվեց Մարդու իրավունքների հանձնաժողով: Ինչևէ, հայ համայնքի ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ ՄԱԿ-ը ճանաչել է հայերի ցեղասպանությունը, իսկ թուրք պատգամավորները միջազգային ատյաններում պնդում էին, որ ՄԱԿ-ը հրաժարվել է այն ճանաչելուց:

34 Նույն տեղում:

35 1984 թ. հունվարին Վիեննայում ելույթ ունենալիս Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Միտերանը 1915-1916 թթ. դեպքերը որակեց որպես ցեղասպանություն:

36 La crime de silence. Paris, 1984, p. 348.

37 Ben W h t a k e r. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: 1985 թ. հուլիսի 2-ի զեկուցող ՄԱԿ-ի ենթահանձնաժողովում (E/CN.4/Sub.2/1985).

Քաղաքական բանավեճը տեղափոխվեց Եվրախորհրդարան: Ժակ Վանդեմեյերուկի «Հայկական Հարցի քաղաքական լուծումը» գեկուցումը կրքոտ վեճերի առարկա դարձավ³⁸: Չնայած թուրքական կողմի ձեռնարկած հակաքայլերին, 1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանը, ցավ հայտնելով «Հայկական ջոկատների անհմաստ ահաբեկչության համար... (որը չի արդարացվում Հայ ժողովրդի մեծամասնության կողմից)», ճանաչեց հայերի ցեղասպանության փաստը և որոշում կայացրեց, որ Թուրքիան, հրաժարվելով ճանաչել ցեղասպանությունը, խոչընդոտներ է ստեղծում Եվրամիությանն իր անդամակցելու համար:

«...Կարծում ենք, որ 1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի նկատմամբ գործադրած այդ ողբերգական անցքերը իրենցից ներկայացնում են ցեղասպանություն և համապատասխանում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանություն կազմող հանցագործությունների կանխարգելման և վերացման» մասին կոնվենցիային:

...Այդուհանդերձ, զիտակցելով, որ ժամանակակից Թուրքիան չի կարող պատասխանատու լինել Օսմանյան կայսրությունում հայերի վերապրած ողբերգության համար, հաստատակամորեն ընդգծում է, որ այդ պատմական անցքերն իբրև ցեղասպանություն ճանաչելը ներկայիս Թուրքիայի համար չի կարող քաղաքական, իրավաբանական կամ նյութական նկրտումների առիթ հանդիսանալ:

...Խորհրդի պահանջը ստիպել ներկայիս թուրքական կառավարությանը ճանաչելու 1915-1917 թթ. հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունը, կարող էր նպաստել քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայկական պատվիրակների միջև:

...Կարծում ենք, որ թուրքական ներկայիս կառավարության կողմից Հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտթուրքերի կառավարության իրականացրած ցեղասպանության մերժումը, ... (նկատի ունենալով նաև թուրքական կառավարության դեմ ուղղված մյուս բողոքները) անհաղթահարելի խոչընդոտներ կստեղծի ընկերակցությանը Թուրքիայի անդամակցելու համար»³⁹:

Թարգմ. Սվետլանա Սահակյանի

38 Վանդեմեյերուկի գեկույցը, PE 97-248/3.

39 A 2-33-87 փաստաթուղթը: Հայկական Հարցի որոշման ռեզոլյուցիան: